

Ks. Rafał PIETRUCZUK*

STAROTESTAMENTALNE TŁO LOGIONU „WY JESTEŚCIE SOLĄ ZIEMI” (MT 5,13)

Treść: Wstęp; 1. Pozyskiwanie soli w starożytnym Izraelu; 2. Zagadnienia terminologiczne; 3. Motyw soli w tekstach starotestamentalnych; 3.1. *Sól jako przyprawa*; 3.2. *Sól jako przedmiot wymiany handlowej i podatek*; 3.3. *Sól w rolnictwie*; 3.4. *Sól w trakcie sprawowania kultu*; 3.5. *Sól jako symbol przymierza między ludźmi*; 3.6. *Sól jako symbol śmierci*; 3.7. *Sól jako narzędzie oczyszczenia*; Zakończenie; Streszczenie; Summary: *Old Testament background of the logion „You are the salt of the earth” (Matt 5:13)*; Bibliografia; Wykaz skrótów.

Słowa kluczowe: sól ziemi, światło świata, Kazanie na górze, Biblia, biblistyka, Stary Testament, Nowy Testament

Keywords: salt of the earth, light of the world, Sermon on the Mount, Bible, biblical studies, Old Testament, New Testament

Wstęp

Jednym z bardziej znanych fragmentów Kazania na Górze (Mt 5-7) są dwie metaforyczne wypowiedzi Jezusa, za pomocą których określa On tożsamość uczniów, akcentując ich rolę pośród innych ludzi: „Wy jesteście solą ziemi.... Wy jesteście światłem świata” (Mt 5,13-14). Jako że obydwie logiony zaczynają się od emfaticznego zwrotu ὑμεῖς ἐστε („wy jesteście”), należy przyjąć, że Jezus nie ma na myśli, kim uczniowie dopiero mają się stać, lecz kim już są¹. Co więcej, kontekst

* Autor jest prezbiterem diecezji siedleckiej, ukończył Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie (Dyplom Formacji Biblijnej) oraz Papieski Uniwersytet Świętego Krzyża w Rzymie

poprzedzający, czyli tzw. Błogosławieństwa (5,3-12), podpowiada, w czym wyraża się owo bycie „solą” i „światłem”. Biorąc pod uwagę dziewiąte błogosławieństwo (por. 5,11), słowa Jezusa można sparafrazować: „Właśnie wy, którym inni urągają, których prześladują i zniesławiają z Mojego powodu, jesteście solą i światłem świata”². Pozostaje jednak pytanie, jakie jest dokładane znaczenie metafory soli i światła, czyli co konkretnie obecność uczniów, wiernych Chrystusowi nawet pośród prześladowań, w świecie sprawia. By znaleźć odpowiedź na to pytanie, należy prześledzić żydowski kontekst religijny pierwszego wieku. Tylko w ten sposób można odkryć, co Jezus miał na myśl oraz w jaki sposób Jego słowa były odbierane przez adresatów. Wgląd w żydowską myśl religijną tamtego czasu dają nam przede wszystkim księgi kanoniczne i apokryficzne Starego Testamentu, pisma żydowskich pisarzy pozabiblijnych (np. Filon Aleksandryjski, Józef Flawiusz), pisma wspólnoty z Qumran, najstarsze tradycje rabiniczne (np. Talmud Babiloński)³, oraz oczywiście inne fragmenty Nowego Testamentu i nowotestamentalne apokryfy.

Ze względu na obszerność zagadnienia oraz wielką liczbę źródeł do prześledzenia, w niniejszym artykule, który należy traktować jako przyczynek do interpretacji Mt 5,13-16, przyjrzymy się jedynie znaczeniom motywu soli w tekstach starotestamentalnych. Najpierw zobaczymy, w jaki sposób pozyskiwano sól w starożytnym Izraelu (1). Następnie ustalimy słownictwo, za pomocą którego oddawano ideę soli w hebrajskich, aramejskich i greckich tekstach Starego Testamentu (2). W głównej części naszej pracy zbadamy, jakie znaczenia motywowi soli nadawali autorzy starotestamentalni (3).

1. Pozyskiwanie soli w starożytnym Izraelu

Sól odgrywała ważną rolę w życiu codziennym, handlu oraz religii

(licencjat z teologii biblijnej na podstawie pracy *Avete inteso che fu detto: Amerai il tuo prossimo e odierai il tuo nemico. Il lógion Mt 5,43 nel contesto della tradizione biblica e giudaica*, której promotorem był Michelangelo Tábet). Obecnie pracuje jako wykładowca przedmiotów biblijnych w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Siedleckiej im. Jana Pawła II, w Instytucie Teologicznym w Siedlcach oraz w nowicjacie Księża Marianów w Skórcu.

¹ Por. G. Michellini, *Matteo. Introduzione, traduzione e commento* (NVBTA 37), Cinisello Balsamo 2013, s. 100.

² Por. F. De Carlo, *Vangelo secondo Matteo* (LBNT 1), Cinisello Balsamo 2016, s. 233.

³ O wykorzystaniu źródeł judaizmu okresu Drugiej Świątyni w egzegezie chrześcijańskiej: Papieska Komisja Biblijna, *Naród Żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, (tłum. R. Rubinkiewicz), Kielce 2002; M. Rosik, *Judaizm u początków ery chrześcijańskiej*, Wrocław 2007; Tenże, *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego*, Wrocław 2009.

starożytnych ludów. Fakt ten potwierdzają najstarsze teksty powstałe w kulturach, które miały wpływ na kształtowanie się tradycji biblijnej (asyryjskie, akadyjskie, hetyckie i egipskie)⁴. Niektóre z nich sięgają nawet XX w. przed Chr., co pozwala przypuszczać, że już patriarchowie nie tylko sami używali soli, ale także znali funkcję, jaką odgrywała ona w religijnych praktykach ludów, pośród których przyszło im bytować. Nic zatem dziwnego, że minerał ten na kartach Biblii pojawia się zarówno w opisach realiów codzienności, jak i w tekstach o znaczeniu symbolicznym⁵.

Podstawowym źródłem soli w starożytnej Palestynie było Morze Martwe. To bezodpływowe jezioro, położone w zapadlisku tektonicznym Rowu Jordanu, pomiędzy wzgórzami Moabu na wschód a górami Pustyni Judzkiej na zachodzie, leży w najgłębszej depresji świata (ok. 400 m. p.p.m.). Swoją nazwę akwen ten zawdzięcza powszechnemu w starożytności przekonaniu, iż jest on absolutnie nieprzyjazny jakiegokolwiek formie życia (Arystoteles, *Meteorologia* II, 3)⁶. Fakt ten związany jest z jego wysokim zasoleniem, które wynosi ok. 25% (przy dnie nawet do 33%)⁷. Dość powiedzieć, że w 100 kg wody zaczerpniętej z tego akwenu znajduje się ok. 25 kg soli⁸.

Najprostszą metodą pozyskiwania soli w okolicach Morza Martwego było zbieranie jej kryształków pozostających po odparowaniu solanek występujących na południowo-zachodnim wybrzeżu, gdzie rozciągała się Dolina Soli oraz wznosiło się Wzgórze Sodomy – diapir składający się z hialitu, czyli soli kamiennej⁹. Ponadto sól zbierano na okolicznych mokradłach, gdzie zachodził proces inkrustacji (por. Ez 47,11)¹⁰.

⁴ Por. J.M. Pritchard (red.), *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton [NJ] 1950, s. 104, 350, 353, 407, 471, 429.

⁵ Por. J.E. Latham, *The religious symbolism of salt*, Paris 1982, s. 29.

⁶ Por. P. Briks, *Ślady żeglugi po Morzu Martwym w tekstach antycznych (IV BC – II AC)*, SM XXIX (2016), s. 46.

⁷ Por. B. Szczepanowicz, *Geografia biblijna*, Kraków 2014, s. 162.

⁸ Por. N.M. Tischler, *Salt*, w: N.M. Tischler (red.), *All Things in the Bible. An Encyclopedia of the Biblical World*, Westport [CT] 2006, s. 547.

⁹ Hebr. מֶלַח סוּדוֹם; por. A. Frumkin, M. Magaritz, I. Carmi, I. Zak, *The Holocene climatic record of the salt caves of Mount Sedom, Israel*, Hol 1 (1991) nr 3, s. 192; J.A. Vroman, *The Movement and Solution of Salt Bodies as Applied to Mount Sedom*, IEJ 1 (1951), s. 187-191.

¹⁰ Część opadów pory deszczowej spływała do Morza Martwego, chwilowo podnosząc jego poziom. Gdy po kilku tygodniach w wyniku parowania akwen wracał do swych zwyczajnych rozmiarów, na powierzchni otaczających go mokradel pozostawał biały osad, składający się w dużej mierze z soli. Por. A.R.S. Kennedy, W.R. Smith, *Salt*, w: T.K. Cheyne, J.S. Sutherland Black (red.), *Encyclopaedia Biblica. A Dictionary of the Bible* (t. 4), London 1903, kol. 4247.

W regionach bardziej oddalonych od Morza Martwego sól pozyskiwano z wód Morza Śródziemnego, które wlewano do wykopanych w tym celu dołów. Po pewnym czasie woda odparowywała, pozostawiając solny osad¹¹.

2. Zagadnienia terminologiczne

Jeżeli chodzi o słownictwo, za pomocą którego teksty starotestamentalne opisują sól, w pierwszym rzędzie należy wspomnieć o hebrajskim rzeczowniku מֶלַח, który w BH pojawia się 24 razy (np. 2 Sm 8,13; 2 Krl 14,7; Ps 60,2; Ezd 2,59; Ne 7,61; 1 Krn 18,12; 2 Krn 25,11). Ponadto 3 razy jest użyty aramejski rzeczownik מְלַח (Ezd 4,14; 6,9; 7,22)¹². W LXX wspomniane rzeczowniki 31 razy tłumaczone są za pomocą greckiego rzeczownika ὄ / ἡ ἅλας, -ός („sól”, ale także „morze”) oraz 1 raz przy użyciu jego dłuższej formy τὸ ἅλας, ἅλατος („sól”)¹³. Natomiast czynność solenia w tekstach hebrajskich 4 razy opisana jest za pomocą czasownika מָלַח (Q „posolić”; Wj 30,35; Kpł 2,13; Ez 16,4 – 2x)¹⁴, zaś w tekstach greckich 2 razy za pomocą czasownika ἀλίζω¹⁵.

Warto wspomnieć także o kilku biblijnych toponimach. Morze Martwe przez autorów Pięcioksięgi i Księgi Jozuego, zwłaszcza w opisach granic Ziemi Obiecanej, określane jest mianem „Morza Słonego” (מֶלַח הַיָּם; por. Rdz 14,3; Lb 34,3.12; Pwt 3,17; Joz 3,16; 12,3; 15,2.5; 18,19)¹⁶. Inny toponim, „Dolina Soli” (מְלַח־אֲרָם lub מְלַח־אֲרָם), to nazwa terenu, położonego na wschód od Beer Szewy. W miejscu tym odbyły się dwie wygrane przez Izraelitów bitwy. Pierwsza miała miejsce w czasie wojen prowadzonych przez króla Dawida, w wyniku których podbite zostały ziemie Edomu (por. 2 Sm 8,13-14). Druga natomiast wydarzyła ok. 200 lat później, za czasów króla judzkiego Amazjasza, który również pokonał Edomitów (por. 2 Krl 14,7; 2 Krn 25,11). Biblijna Dolina Soli identyfikowana bywa z dzisiejszym Wadi

¹¹ Por. Z. Amar, *The Production of Salt and Sulphur from the Dead Sea Region in the Tenth Century According to At-Tamimi*, PEQ 130 (1998), s. 3-7; K.A. Burton, *Salt*, EDB, s. 1153.

¹² Por. L. Koehler, W. Baumgartner, מֶלַח, HALOT, s. 588.

¹³ Por. T. Muraoka, ἅλας, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain 2009, s. 29.

¹⁴ Por. L. Koehler, W. Baumgartner, מָלַח, HALOT, s. 1916.

¹⁵ Por. T. Muraoka, ἀλίζω, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain 2009, s. 26.

¹⁶ W Biblii funkcjonują inne nazwy tego akwenu: הַיָּם הָאֲרָבִי (,,Morze Araby”, np. Pwt 3,17), הַיָּם הַמְּזֻחָה (,,Morze Wschodnie”, np. Ez 47,18). W źródłach pozabiblijnych bywa nazywany: ἡ θάλαττα ἀσφαλτῖτης („Jezioro Asfaltowe”, np. Pliniusz Starszy, Józef Flawiusz), „Morze Pustyni” (Vulgata Iz 16,8), „Morze Sodomy” (Klaudiusz Ptolemeusz), po arabsku al-Bahr al-Mayyit. Por. P.A. Kaswalder, *La Terra della Promessa*, Milano 2010, s. 100-101.

el-Milh, położonym na wschód o Beer Szeby¹⁷. Ostatni toponim, „Miasto Soli” (עִיר־הַמֶּלַח), pojawia się tylko raz jako określenie jednej z miejscowości pokolenia Judy (por. Joz 15,62), leżącej na Pustyni Judzkiej, między Nibshan i En-gedi. Niekiedy Miasto Soli identyfikowane jest z Khirbet Qumran¹⁸.

3. Motyw soli w tekstach starotestamentalnych

Motyw soli w tekstach starotestamentalnych ma wielorakie znaczenie i odzwierciedla mnogość zastosowań tej substancji w starożytnym Izraelu. Pojawia się w różnych kontekstach, a jego symbolika odzwierciedla wielość sposobów jej praktycznego wykorzystania. Kolejni hagiografowie wspominają zarówno o jej używaniu, jak i nadużywaniu. Podobnie jej właściwości łączy się zarówno z pozytywnymi obrazami przyprawiania, konserwowania i oczyszczania, jak i ze scenami śmierci, zniszczenia i przekleństwa¹⁹.

3.1. Sól jako przyprawa

Dla starożytnych Izraelitów sól była przede wszystkim niezbędną przyprawą kuchenną. Powodów było kilka. Po pierwsze, w suchym i gorącym klimacie, jaki panuje na Bliskim Wschodzie, organizm ludzki wydziela większą ilość potu, przez co nadmiernie traci sól. Dodatkowe dostarczanie tego minerału wraz z pokarmem zapobiegało jego znacznym ubytkom. Idąc dalej, ze względu na silne właściwości antybakteryjne, sól doskonale nadawała się do ochrony żywności przed procesami gnilnymi, znacznie przyspieszonymi w wysokich temperaturach²⁰. Za pomocą soli marynowano mięso zwierząt i ryb (por. Ba 6,27)²¹. Wreszcie, dieta zwykłego mieszkańca starożytnego Bliskiego Wschodu obfitowała w warzywa i owoce. Sól w małych ilościach skutecznie podkreślała smak tych pierwszych. Nic zatem dziwnego, że z ust Hioba pada charakterystyczne dla literatury mądrościowej pytanie retoryczne²²: „Czy miła potrawa bez soli [מֶלַח מְלִי], a sok malwy czy w smaku przyjemny?” (Hi 6,6). Do kuchennej funkcji soli odnosi się także Ben Syrach, wymieniając ją pośród najważniejszych produktów warunkujących życie

¹⁷ Por. R. Byrne, *Valley of Salt*, EDB, s. 1153; M.A. Powell (red.), *Salt Valley*, HCBD 2011, s. 908; R.W. Younker, *Valley of Salt*, ABD (t. 5), s. 907.

¹⁸ Por. I. Kalimi, *City of Salt*, EDB, s. 261.

¹⁹ Por. L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Sól*, SSB, s. 934.

²⁰ Por. K.A. Burton, *Salt*, EDB, s. 1153.

²¹ Por. M. Silva, ἄλας, NIDNTTE (t. 1), s. 215.

²² Por. A. Berlin, M.Z. Brettler, M. Fishbane, *The Jewish Study Bible*, Oxford 2004, s. 1512.

człowieka: „Rzeczy pierwszej potrzeby dla życia człowieka to: woda, ogień, żelazo i sól [ἅλας], mąka pszenna, mleko i miód, krew winogron, oliwa i odzienie” (Syr 39,26). Według mędrca, świat stworzony przez Boga zapewnia człowiekowi podstawowe elementy, w tym sól, których przydatność dla konkretnej osoby zależy od jej pobożności: „wszystko to służy bogobojnym ku dobremu, grzesznikom zaś obróci się na nieszczęście” (39,27; por. 39,16.33)²³.

3.2. Sól jako przedmiot wymiany handlowej i podatek

Ponieważ nie wszystkie rejony ziemi są tak bogate w sól, jak okolice Morza Martwego, minerał ten w starożytnej Palestynie był przedmiotem wymiany handlowej. Obok zboża, miodu, oliwy z oliwek, tkanin i wapienia należał on do głównych produktów eksportowych starożytnego Izraela²⁴. O komercyjnej wartości soli świadczy podatek wprowadzony przez Seleukidów w okresie machabejskim. Demetriusz I, którego panowanie w imperium seleukidzkim zostało zagrożone przez Aleksandra Balasa, domniemanego syna Antiocha IV, napisał list do Jonatana, ówczesnego przywódcy machabejskiego (por. 1 Mch 10,25-45), w celu zdobycia jego poparcia. By osiągnąć swój cel, Demetriusz I zwolnił Żydów²⁵ z szeregu zobowiązań, w tym podatku od soli: „Obecnie więc darowuję wam i zwalnięm wszystkich Żydów od daniny, podatku od soli [τῆς τιμῆς τοῦ ἁλός] i z podatku koronnego” (10,29). Podatek od soli prawdopodobnie dotyczył surowca wydobywanego w okolicach Morza Martwego²⁶. Możliwe jest jednak także, że stanowił obowiązkową opłatę minimalną, jaką musiało oddawać każde żydowskie domostwo na rzecz imperium Seleukidów²⁷. Podobne podatki obowiązywały również w innych rejonach basenu Morza Śródziemnego (np. hellenistyczny Egipt²⁸, imperium rzymskie²⁹).

²³ Por. J.J. Collins, *The Wisdom of Jesus Son of Sirach*, OBC, s. 692; J. Snaith, *Sirach*, ECB, s. 793.

²⁴ Por. M.G. Klingbeil, *Trade and Travel*, DOTHB, s. 963.

²⁵ Przedmiotem dyskusji badaczy jest, czy owo zwolnienie dotyczyło bezpośrednich poddanych Jonatana, czy może chodziło o wszystkich Żydów zamieszkujących imperium seleukidzkie; por. U. Rappaport, *I Maccabees*, OBC, s. 726.

²⁶ Por. BJ, przypis do 1 Mch 10,29.

²⁷ Por. J.A. Goldstein, *I Maccabees* (AncB 41), Garden City [NY] 1976, s. 406.

²⁸ Por. J. Shelton, *Notes on the Ptolemaic Salt Tax under Ptolemy III*, ZPE 71 (1988), ss. 133-136.

²⁹ Por. M.R. Bloch, *The Roman Limes – A Fortified Line for the Taxation and Protection of the Salt Trade?*, w: S. Applebaum (red.), *The Proceedings of the Seventh International Congress of Roman Frontier Studies 1967. Held at Tel Aviv*, Tel Aviv 1971, s. 186-190.

3.3. Sól w rolnictwie

Ze względu na właściwości antyseptyczne małe ilości soli dodawano do paszy dla zwierząt. Ponadto sól, pobudzając apetyt u bydła, miała pozytywny wpływ na ilość wytwarzanego mleka i płodność zwierząt³⁰. Świadczy o tym znajdujemy u proroka Izajasza, który opisując mający nadejść czas przebaczenia ze strony Boga wobec tych, którzy w Nim złożą swoją nadzieję i odmienią swe serce (por. Iz 30,18-22), zapowiada, że także zwierzęta pociągowe staną się jego beneficjentami: „Woły i osły obrabiające rolę zreć będą paszę dobrze przyprawioną [בְּלִיל הַמֵּיִן, dosł. „paszę posoloną”³¹], która została starannie przewiana” (30,24). Pasza dla zwierząt zwykle składała się z plew pozostałych w procesie omłotu, które mieszano z jęczmieniem lub ciecierzycą³². W powyższym fragmencie mowa jest o paszy, która dodatkowo doprawiona została solą. Arabowie do dzisiaj posługują się powiedzeniem: „Słodka karma jest dla wielbłądów jak chleb, słona karma jak słodkości”³³.

Oprócz tego, niektórzy uważają, że odpowiednio wymierzone ilości soli na starożytnym Bliskim Wschodzie używane były jako nawóz użyźniający glebę³⁴. Wykorzystywano ją także jako katalizator przyspieszający spalanie zwierzęcego gnoju, który służył za paliwo w piecach i ogniskach³⁵.

3.4. Sól w trakcie sprawowania kultu

Podobnie jak w przypadku innych starożytnych religii, sól w starotestamentalnym judaizmie wykorzystywana była w trakcie czynności o charakterze kultycznym³⁶. Księga Wyjścia przytacza słowa, które Bóg skierował do Mojżesza, instruując go odnośnie do sporządzania kadziła, które miało być używane wyłącznie przed Panem w Namiocie Spotkania (por. Wj 30,34-38). W jego skład wchodziła pachnąca żywica, muszelki, pachnące galbanum oraz czyste kadzidło, które należało dobrać w równej ilości i zetrzeć: „Mieszając je, uczynisz z tego kadzidło wonne – zrobione tak, jak się

³⁰ Por. D. Forstner, *Świat Symboliki Chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 131.

³¹ Niektórzy uważają, że wyrażenie to może oznaczać „kiszonkę”, „paszę na bazie szczawiu” lub po prostu „wymieszane warzywa”; por. W.A.M. Beuken, *Isaiah II* (HCOT), Leuven 2000, s. 137.

³² Por. J.H. Walton, V.H. Matthews, M.W. Chavalas, *The IVP Bible Background Commentary. Old Testament*, Downers Grove [IL] 2000, s. 622.

³³ Por. R. Jamieson, A.R. Fausset, D. Brown, *Commentary Critical and Explanatory on the Whole Bible* (t. I), Oak Harbor [WA] 1997, s. 464.

³⁴ Por. J.E. Latham, *The Religious*, s. 204.

³⁵ Por. R.H. Rayburn II, *Salt*, LBD (Verbum 10.1).

³⁶ O kulcie sprawowanym w świątyni jerozolimskiej por. D.G. Reid, *Sacrifice and Temple Service*, DNTB, s. 1036-1050.

robi wonności – posolone [מִמְלַחָה], czyste, święte” (w. 35). Dodawanie soli do kadzidła mogło być różnorodnie motywowane. Od strony czysto technicznej, minerał ten mógł być wykorzystywany w celu wzmożenia procesu spalania oraz ilości powstającego dymu³⁷. Ponadto, dodanie soli do kadzidła wydłużało jego świeżość, chroniąc je przed procesami gnilnymi. Przede wszystkim jednak miało znaczenie symboliczne jako przypomnienie wieczystego charakteru przymierza, jakie Bóg zawarł z wybranym przez siebie ludem³⁸.

Wymóg użycia soli pojawia się także w opisach przygotowywania ofiar pokarmowych. W Księdze Kapłańskiej czytamy: „Každy dar należący do ofiary pokarmowej ma być posolony [בְּמֶלַח תְּמִלַּח]. Niech nie brakuje soli przymierza [מֶלַח בְּרִית] Boga twego przy żadnej ofierze pokarmowej. Každy dar posypiesz solą [תִּקְרִיב מֶלַח]” (Kpł 2,13). Pojawiające się tutaj określenie מֶלַח בְּרִית („sól przymierza”)³⁹ może nawiązywać do uroczystego i nieodwołalnego charakteru relacji pomiędzy Bogiem i Jego ludem. Warto jednak nadmienić, że w tekstach mówiących wprost o przymierzu między Bogiem a Izraelem sól nigdy nie zostaje wymieniona (por. Wj 24,3-11). Pojawia się ona natomiast we fragmencie odnoszącym się do przymierza między Bogiem a Dawidem: „Czyż nie wiecie, że Pan, Bóg Izraela, dał panowanie nad Izraelem, i to na wieki, Dawidowi, jemu i jego potomkom na mocy nierozzerwalnego przymierza [מֶלַח בְּרִית, dosł. „przymierza soli]?” (2 Krn 13,5). W swoim historycznym kontekście powyższe słowa są rodzajem krytyki schizmy przeprowadzonej przez Jeroboama i jego popleczników⁴⁰. Jak podkreśla BT, a także inne współczesne tłumaczenia (np. CEI 2008⁴¹), użyte tutaj wyrażenie מֶלַח בְּרִית („przymierze soli”) ma znaczenie symboliczne i nawiązuje do konserwujących właściwości tego minerału, podkreślając trwałość relacji człowieka z Bogiem⁴². Możliwe jest także, że za wyrażeniem tym kryje się idea wierności wobec Tego, który jako pierwszy sól zapewnia⁴³. G.J. Wenham sugeruje, że już sama sól

³⁷ Por. N.M. Sarna, *Exodus* (JPSTC), Philadelphia [PA] 1991, s. 199; V. Hurowitz, *Salted Incense: Exodus 30,35, Bib 68* (1987), s. 178-194.

³⁸ Por. D.K. Stuart, *Exodus* (NAC 2), Nashville [TN] 2006, s. 647.

³⁹ Również w Lb 18,19 i 2 Krn 13,5 obydwa hebrajskie wyrazy pojawiają się razem, tyle że w odwrotnej kolejności – בְּרִית מֶלַח.

⁴⁰ Por. S.L. McKenzie, *History of Israel 4: Division of the Monarchy*, DOTHB, s. 453.

⁴¹ „Non sapete forse che il Signore, Dio d’Israele, ha concesso il regno a Davide su Israele per sempre, a lui e ai suoi figli, con un’alleanza inviolabile?” (2 Krn 13,5).

⁴² Por. R.E. Averbeck, *Sacrifices and Offerings*, DOTP, s. 714; G. Deiana, *Levitico* (LBPT 3), Milano 2005, s. 60-61.

⁴³ Por. M. Kurlansky, *Salt: A World History*, New York 2002, s. 7.

jest symbolem przymierza⁴⁴. Przekazanie panowania Dawidowi i jego potomkom oznacza, że cała dawidowa dynastia jest prawomocnym reprezentantem Bożego panowania na ziemi⁴⁵.

W przytoczonym powyżej fragmencie z Kpł 2,13 trzykrotnie pojawia się nakaz solenia ofiar. Dwa pierwsze przypadki wprost dotyczą ofiar pokarmowych (מִנְחָתֶךָ, קָרְבַּן מִנְחָתֶךָ), zaś w trzecim przypadku mamy do czynienia z ogólnym określeniem „ofiara” (קָרְבָּנָךְ). Stąd możliwe, że w ostatnim przypadku, chodzi o dodawanie soli do wszystkich ofiar. Tą interpretację potwierdza fragment z Księgi Ezechiela, gdzie mowa jest także o soleniu ofiar całopalnych: „A gdy ukończysz oczyszczenie, masz ofiarować młodego cielca bez skazy oraz barana bez skazy spośród drobnego bydła. Te masz ofiarować przed Panem, a kapłani mają sypać sól [וְהִשְׁלִיכוּ הַכֹּהֲנִים עָלֵיהֶם מֶלַח] i ofiarować je Panu jako ofiarę całopalną” (Ez 43,23-24)⁴⁶. Solenie ofiar ze zwierzęcego mięsa poza znaczeniem symbolicznym mogło również mieć wymiar bardzo praktyczny, usprawniało usunięcie z mięsa krwi⁴⁷.

W innym miejscu Księgi Kapłańskiej, gdzie mowa jest o szczególnym statusie kapłanów, których świętość jest nierozzerwalnie związana z posługą ofiarniczą⁴⁸, posolone ofiary określane są mianem „pokarmu Boga” (לֶחֶם אֱלֹהֵיךָ, por. Kpł 21,8.17). Przy czym nie chodzi tu o pogańskie postrzeganie Boga, który miałby mieć jakąkolwiek potrzebę spożywania pokarmów przyrządzonych przez ludzi, ale o sens składania ofiar, które są niezbędne dla podtrzymania Bosko-ludzkiego przymierza, podobnie jak dla zachowania świeżości pokarmu niezbędna jest sól⁴⁹.

Jako że sól była wykorzystywana w trakcie czynności kultycznych, należała ona do głównych produktów, w jakie zaopatrywano kapłanów. W dokumencie z czasów Cyrusa zostało napisane: „A jeśli potrzeba też cielców, baranów i jagniąt na całopalenia dla Boga niebios — oprócz pszenicy, soli [מֶלַח], wina i oliwy — według

⁴⁴ Por. G.J. Wenham, *The Book of Leviticus* (NICOT 3), Grand Rapids [MI] 1979, s. 71. Stary Testament, posługując się symbolem soli w odniesieniu do Przymierza, miesza ze sobą tematy błogosławieństwa i przekleństwa, sądu i zbawienia, por. P.S. Minear, *The Salt of the Earth*, „Interpretation” 51 (2004), s. 37.

⁴⁵ Por. J.J.M. Roberts, *Davidic Covenant*, DOTHB, s. 207.

⁴⁶ Por. J.D. Barry (red.), FSB (Verbum 10.1).

⁴⁷ Por. V.P. Hamilton, מֶלַח, NIDOTTE (t. 2), s. 947.

⁴⁸ Świętość według Kodeksu Kapłańskiego (P) rozumiana jest jako przymiot samego Boga, który udzielany jest wszystkim, zwłaszcza kapłanom, którzy doświadczają Jego obecności. Por. G. Deiana, *Levitico*, s. 228.

⁴⁹ Por. M. Silva, ἅλας, NIDNTTE (t. 1), s. 216.

żądania kapłanów w Jerozolimie, ma im to być bez uchybień co dzień dostarczane” (Ezd 6,9). Także inny perski władca, Artakserkses, chcąc uchronić się przed gniewem Boga Izraela, wyprawiając Ezdrasza do Jerozolimy, wydał rozporządzenie, na mocy którego wszyscy skarbnicy Transeufratei mieli wyposażyć go w odpowiednie ilości kosztowności i towarów, w tym soli niezbędnej w trakcie składania ofiar: „Wszystko czego od was żądać będzie kapłan Ezdrasz, znawca prawa Boga niebios, ma być dokładnie wykonane – aż do stu talentów srebra, stu kor pszenicy, stu bat wina, stu bat oliwy, a soli bez ograniczenia [וְיָמְלֵחַ דִּי־לֵאָ כְתָב]” (Ezd 7,21-22)⁵⁰.

3.5. Sól jako symbol przymierza między ludźmi

W Biblii pojawia się także starożytny motyw soli jako symbolu przyjaźni oraz przymierza między ludźmi. Szacunek i gościnność wyrażane były poprzez gest dzielenia się solą. Ponadto sól wiązała się ściśle z pojęciem honoru, godności, czci, szacunku i dobroci⁵¹.

W Księdze Ezdrasza zachowana została skarga na Żydów, którzy wrócili do Jerozolimy, jaką wysłali do Artakserksesa komendant Rechum i pisarz Szumszaj (por. Ezd 4,9-16). Swoją motywację autorzy listu przedstawiają w następujący sposób: „Otóż: Ponieważ sól pałacu – to nasza sól [וְיָמְלֵחַ הַיְכָלָא מְלֵחָנָא, dosł. „ponieważ solą pałacu soliliśmy”] i nie przystoi nam patrzeć na ograbianie króla, dlatego posyłamy królowi tę wiadomość” (4,14). Rechum i Szumszaj uważają siebie za osobiście związanych obowiązkiem dochowania wierności władcy, na którego dworze doświadczyli gościnności⁵².

Ponadto w starożytnym Izraelu kultywowano zwyczaj dawania do skosztowania soli nowożeńcom, by ich związek był trwały⁵³.

3.6. Sól jako symbol śmierci

Starotestamentalni Izraelici byli świadomi, iż sól w dużych ilościach może szkodzić, a nawet zagrażać życiu. Wiedzano na przykład, iż zasolone ziemie nie

⁵⁰ Por. D. Forstner, *Świat Symboliki*, s. 132; J.H. Walton, V.H. Matthews, M.W. Chavalas, *The IVP Bible Background*, s. 469.

⁵¹ Por. F.C. Fensham, *Salt as Curse in the Old Testament and the Ancient Near East*, BA 25 (1962), s. 48-50.

⁵² Por. D. Kidner, *Ezra and Nehemiah* (TOTC), Downers Grove [IL] 1979, s. 52; J.A. Lund, *Aramaic Language*, DOTHB, s. 54.

⁵³ Por. M.C. Paczkowski, *Metafora Soli w Biblii i literaturze wczesnochrześcijańskiej*, VoxP 33 (2013) 60, s. 223.

wydadzą oczekiwanych zbiorów ani nie będą miejscem sprzyjającym osadnictwu⁵⁴. Obserwacja ta w sposób oczywisty związana była z bliskością Morza Martwego. Akwen ten, wraz z przylegającą do niego okolicą, stale przypominał, iż duża ilość soli może zniszczyć wegetację i uczynić ziemię niezdatną do zamieszkania. Do tego fenomenu odnosi się prorok Jeremiasz, opisując człowieka odwracającego się od Pana: „Jest on podobny do dzikiego krzewu na stepie, nie dostrzega, gdy przychodzi szczęście; wybiera miejsca spalone na pustyni, ziemię słoną [מֶלַח מְלָחָה] i bezludną” (Jr 17,6).

Warto wspomnieć, że w tekstach biblijnych niszczące właściwości soli bywają związane z sądem i nieposłuszeństwem wobec Boga⁵⁵. Zniszczenie Sodomy i Gomory, które tradycja biblijna umieszcza w okolicach Morza Martwego⁵⁶, zostało wprost nazwane wyrazem Bożego gniewu: „Siarka, sól, spalenizna [שָׂרָפָה וְמֶלַח שְׂרָפָה] po całej jego ziemi! Nie obsięją jej, nie zakiełkuje, nie urośnie na niej żadna roślina, jak po zagładzie Sodomy, Gomory, Admy i Seboim, które Pan zniszczył w swym gniewie i zapalczywości” (Pwt 29,22; por. Ps 107,34; So 2,9). Księga Mądrości, nawiązując do historii żony Lota (por. Wj 19,26), pustkowia Morza Martwego i występujące tam do dzisiaj słupy soli⁵⁷ określa mianem dowodu ludzkiej przewrotności: „Jeszcze jako świadectwo ich przewrotności: pozostało dymiące pustkowie, rośliny owocujące o niezwyklej porze i sterczący słup soli [ἔστηκεν ἡ στήλη ἁλός], pomnik duszy, co nie dowierzała” (Mdr 10,7). Według Księgi Hioba teren ten nadaje się jedynie na słone legowisko dla onagra, czyli dzikiego osła azjatyckiego zamieszkującego tereny pustynne: „Kto zebrać wolno wypuszcza? Kto onagra rozwiąże? Za dom mu dałem step, legowiskiem zaś jego słona ziemia [וּמִשְׁפָּנוֹתַי מֶלַח]” (Hi 39,5-6)⁵⁸.

W Starym Testamencie sól w bywa również symbolem klątwy, którą obkładano osoby niedotrzymujące zawartych umów lub pokonane w walce. Posypywano nią

⁵⁴ Por. R.G. Rayburn II, *Salt, LBD* (Verbum 10.1).

⁵⁵ Wg A. Jirku pierwotnie sól łączono z nieszczęściem i zniszczeniem. Dopiero w dalszej perspektywie czasu stała się ona symbolem czegoś, przed czym odczuwa się lęk sakralny; por. A. Jirku, *Materialien zur Volksregion Israels*, Leipzig 1914, s. 13-20.

⁵⁶ Por. P.A. Kaswaller, *La Terra della Promessa*, s. 103.

⁵⁷ W opowiadaniu o zniszczeniu wzmiankowana jest żona Lota, która w trakcie ucieczki z miasta obejrzała się i stała się słupem soli (Rdz 19,26). Interesujące jest porównanie jej z Sarą, żoną Abraham. Pierwsza wydała na świat potomstwo, jednak dla kolejnych pokoleń stała się symbolem bezpłodności, zaś druga przez wiele lat była bezpłodna, jednak ostatecznie porodziła syna i stała się „matką ludów” (Rdz 17,16). Por. L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Mineraly*, SSB, s. 526.

⁵⁸ Por. H. Eising, מֶלַח, GLAT (t. 5), kol. 79-80.

zdobyte i zniszczone miasta na znak, że już nikt w nich nie zamieszka⁵⁹. Uczynił tak na przykład Abimelek po zdobyciu Sychem: „Przez cały ten dzień Abimelek nacierał na miasto, a zdobywszy je, wymordował ludność, która w nim była, miasto zaś zburzył i porozrzucił na nim sól [וַיִּזְרֹעַ עָלָיו מֶלַח]” (Sdz 9,45)⁶⁰. Rozrzucając nad miastem sól, przywódca Izraelitów, obłożył je klątwą, skazując na wieczną nieurodzajność i sterylność⁶¹.

Dla pełniejszego obrazu należy wspomnieć, że Ezechiel podnosząc na duchu Izraelitów przesiedlonych do Babilonii, przekonanych, że Bóg ich opuścił, zapowiada ponowne zamieszkanie Boga pośród Jego narodu, posługując się przy tym obrazem wody wypływającej spod progu świątyni, która docierając do słonych wód Morza Martwego, czyni je zdrowymi i przyjaznymi dla istot żywych: „Woda ta płynie na obszar wschodni, wzdłuż stepów, i rozlewa się w wodach słonych [וַיָּבֹאוּ הַיָּמָה אֶל-הַיָּמָה, dosł. „wpływa do morza i rozlewa się w morzu”⁶²], a wtedy wody stają się zdrowe” (Ez 47,8)⁶³.

3.7. Sól jako narzędzie oczyszczenia

Odpowiednie ilości soli, oprócz wody, krwi ofiar i oliwy, używano w obrzędach oczyszczenia rytualnego, na przykład w trakcie oczyszczenia i konsekracji ołtarza. Ezechiel w trakcie widzenia otrzymuje następujące polecenie: „A gdy ukończysz oczyszczenie, masz ofiarować młodego cielca bez skazy oraz barana bez skazy spośród drobnego bydła. Te masz ofiarować przed Panem, a kapłani mają sypać sól [עַל-יְהִיֶּם מֶלַח] i ofiarować je Panu jako ofiarę całopalną” (Ez 43,23-24)⁶⁴.

W innym miejscu Księgi Ezechiela znajdujemy rozbudowaną alegorię obrazującą całą historię Izraela (por. 16,1-63). W jej początkowych wersach pojawia się odniesienie do praktyki nacierania solą ciała noworodków: „A twoje urodzenie: w dniu twego przyjścia na świat nie odcięto ci pępownicy,

⁵⁹ Por. J.E. Latham, *The Religious Symbolism*, ss. 81-82.

⁶⁰ W rzeczywistości historia tego miasta nie była taka tragiczna. Dlatego niektórzy uważają, że gest Abimeleka nie wiązał się z przekleństwem, a z chęcią ochrony przed zemstą ze strony dusz zabitych Sychemitów; por. A.M. Honeyman, *The Salting of Shechem*, VT 3 (1953), s. 194.

⁶¹ Bezpłodność na terenach starożytnego Bliskiego Wschodu była uważana za największą katastrofę, jaka może spotkać człowieka. Por. F.C. Fensham, *Salt as Curse in the Old Testament and the Ancient Near East*, BA 25 (1962), s. 50.

⁶² W obu przypadkach hebrajski rzeczownik יָם („morze”) poprzedzony jest przedimkiem określonym, co w BH wskazuje na „Morze Słone”.

⁶³ Por. X. Leon-Dufour, *Sól*, STB, s. 896.

⁶⁴ Por. F. Maas, מָחַר, *DTAT* (t. 1), kol. 563.

nie obmyto cię w wodzie, aby cię oczyścić; nie natarto cię solą [וְהִמְלַח לְאֵל הַמְּלַחֵת] i w pieluszki cię nie owinięto” (16,4). Wspomniany tutaj zwyczaj nacierania solą ciała nowonarodzonych dzieci, do dzisiaj praktykowany jest przez palestyńskich arabów, którzy w tym celu mieszają sól z oliwą lub wodą, jest prawdopodobnie odzwierciedleniem przekonania o zdrowotnych właściwościach soli i ma zapewnić noworodkowi długie życie⁶⁵. Nie wykluczone, że zabieg ten u ludów pogańskich był traktowany jako rodzaj uzdrawiania o charakterze religijnym⁶⁶. Mógł mieć na celu ochronę dziecka przed wpływem złych duchów⁶⁷, symbolizować jego oczyszczenie z nieczystości związanej z narodzinami⁶⁸ lub po prostu wpisywać się w poetykę początku lub oddzielenia⁶⁹. O podobnym zwyczaju wspomina Galen, słynny lekarz rzymski, stwierdzając, że nacieranie solą skóry nowonarodzonych dzieci ma się przyczynić do jej wzmocnienia⁷⁰.

Motyw soli jako narzędzia oczyszczenia wiąże się także z najważniejszym źródłem Jerycha, En es-Sultan⁷¹, które niekiedy określane jest mianem „źródła Elizeusza”⁷². Początki tej nazwy sięgają czasów samego proroka, który na prośbę mieszkańców miasta dokonał uzdatnienia wody nienadającej się do picia: „Wtedy podszedł do źródła wody, wrzucił w nie sól [וַיִּשְׁלֹךְ-שֵׁם מֶלַח] i powiedział: «Tak mówi Pan: Uzdrawiam te wody, już odtąd nie wyjdą stąd ani śmierć, ani niepłodność». Wody więc zostały uzdrowione aż po dzień dzisiejszy — według słowa, które wypowiedział Elizeusz” (2 Krl 2,19-22). Gest wrzucenia soli do niezdrowych wód źródła mógł symbolizować zerwanie z przeszłością, czyli cofnięcie klątwy, która po zdobyciu miasta została rzucona przez Jozuego (por. Joz 6,17-21)⁷³. Elizeusz

⁶⁵ Por. S. Hahn (red.), *Salt*, CBD, s. 804.

⁶⁶ Por. B. Meissner, *Babylonien und Assyrien* (t. II), Heidelberg 1925, s. 240-309.

⁶⁷ Por. T. Canaan, *Dämonenglaube im Land der Bibel*, Leipzig 1929, s. 42.

⁶⁸ Por. J. Gray, *I and II Kings* (OTC), Westminster 1964, s. 427-428.

⁶⁹ Por. L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Sól*, SSB, s. 934.

⁷⁰ Por. D. Forstner, *Świat Symboliki*, s. 131; R.M. Aguilar, *La prevención de la salud en la antigüedad: Plutarco y Galeno*, w: A. Pérez Jiménez, F. Casadesús Bordoy (red.), *Estudios sobre Plutarco. Misticismo y religiones mistericas en la obra de Plutarco, Actas del VII Simposio Español Sobre Plutarco, Palma de Mallorca, 2-4 de Noviembre 2000*, Málaga 2001, s. 461-472.

⁷¹ Źródło ma charakter stały, a jego przepustowość wynosi ok. 4500 litrów na minutę. Woda z niego pochodząca dzięki rozbudowanemu systemowi irygacyjnemu także dzisiaj nadawania całą oazę Jerycha. Por. J. Murphy-O'Connor, *The Holy Land. An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, Oxford 2008, s. 327.

⁷² Por. P.A. Kaswaller, *Onomastica biblica. Fonti scritte e ricerca archeologica*, Jerusalem 2002, s. 358.

⁷³ Por. L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Sól*, SSB, s. 934.

obdarzony Bożą mocą działał dobroczynnie wobec tych, którzy uznali jego misję. W ten sposób dał świadectwo, że w rękach Boga wszystko, nawet to, co zabójcze, może prowadzić do dobra⁷⁴. Zestawienie soli z Bożym sądem i rytualnym oczyszczeniem wskazuje, iż każdy, kto zaufa Bogu, może zerwać z grzeszną przeszłością i ruszyć do przodu⁷⁵.

Zakończenie

Motyw soli w Starym Testamencie odzwierciedla wielofunkcyjność owego minerału w starożytnym świecie. Odnosi się zarówno do jej cech pozytywnych, jak i negatywnych. Jest nośnikiem znaczenia dosłownego oraz metaforycznego. Analiza tekstów starotestamentalnych pozwala wymienić następujące znaczenia soli, jakie między innymi należy uwzględnić interpretując Jezusowy logion: „Wy jesteście solą ziemi” (Mt 5,13):

1. Sól zaliczana była do niezbędnych przypraw kuchennych. Jej stosowanie w trakcie przygotowywania potraw uzupełniało ubytek soli w ludzkich organizmach wystawionych na wysokie temperatury Bilskiego Wschodu oraz podkreślało smak spożywanych produktów (por. Hi 6,6). Sól uważana była za jeden z najbardziej podstawowych elementów warunkujących życie człowieka (por. Syr 39,26).

2. Sól wykorzystywana była także w obrocie handlowym oraz jako przedmiot opodatkowania na rzecz władcy (por. 1 Mch 10,29).

3. Antyseptyczne oraz wzmagające łaknienie właściwości soli uwzględniane były w hodowli zwierząt (por. Iz 30,24).

4. Ważną przestrzenią wykorzystywania soli był kult. Używano jej zarówno w trakcie sporządzania kadzidła (por. Wj 30,35), jak i składania Bogu różnego rodzaju ofiar, zwłaszcza pokarmowych (por. Kpł 2,13; Ez 43,23-24). W przestrzeni kultycznej rodzi się wyrażenie „przymierze soli”, które podkreśla wieczny charakter przymierza łączącego Izraela z Bogiem Jedynym.

5. Symboliczne znaczenie soli pojawia się także w opisach relacji łączących ludzi między sobą. Spożywanie „soli pałacu” łączyło się z obowiązkiem dochowania wierności władcy (por. Ezd 4,14), zaś kosztowanie soli przez nowożeńców symbolizowało trwałość ich związku.

6. Motyw soli w warstwie symbolicznej odnosi się także do zniszczenia

⁷⁴ Por. X. Leon-Dufour, *Sól*, STB, s. 897.

⁷⁵ Por. R.H. Rayburn II, *Salt*, LBD (Verbum 10.1).

i śmierci. Zasolone okolice Morza Martwego przypominały o zniszczeniu przez Boga Sodomy i Gomory (por. Pwt 29,22; Mdr 10,7). Rozsypywanie soli na zgłiszczach zdobytych miejscowości symbolizowało skazanie na wieczną nieurodzajność podbitego terenu.

7. Sól wiązano także z oczyszczeniem. Używano jej w trakcie konsekracji ołtarza (por. Ez 43,23-24) oraz nacieraną nią ciało dziecka przychodzącego na świat (por. Ez 16,4). W odpowiednich rękach stawała się ona narzędziem oczyszczenia trujących wód (por. 2 Krl 2,19-22).

Streszczenie

Niniejszy artykuł jest przyczynkiem do interpretacji dwóch metaforycznych wypowiedzi Jezusa z Kazania na Górze, za pomocą których określa On tożsamość swoich uczniów: „sól ziemi” i „światłość świata” (Mt 5,13-14). Na podstawie analizy tekstów starotestamentalnych, ukazuje on obecne w nich różnorakie znaczenia motywu soli. Wyniki naszej pracy, uzupełnione o badanie innych pism judaizmu I w. (np. starotestamentalne apokryfy, pisma żydowskich pisarzy pozabiblijnych, pisma wspólnoty z Qumran, najstarsze tradycje rabiniczne zawarte w Talmudzie, inne pisma Nowego Testamentu i nowotestamentalne apokryfy), mogą przyczynić się do właściwej interpretacji słów Jezusa, który nazywając swoich uczniów „solą ziemi”, wyraźnie zamierzał podkreślić rolę, jaką mają oni do spełnienia wobec świata.

Summary

Old Testament background of the logion “You are the salt of the earth” (Matt 5:13)

This article is a contribution to interpretation of two metaphorical statements of Jesus from the Sermon on the Mount, with which he defines the identity of his disciples: “the salt of the earth” and “the light of the world” (Mt 5:13-14). Based on the analysis of Old Testament texts, it shows the various meanings of the salt motif present in them. The results of our work, accompanied by an analysis of other writings of 1st century Judaism (e.g., the Old Testament Apocrypha, writings of Jewish extra-biblical writers, the writings of the Qumran community, the oldest rabbinic traditions in the Talmud, other New Testament writings and the New Testament Apocrypha), may contribute to accurate interpretation of the words of Jesus, who describing his disciples as “the salt of the earth”, clearly intended to emphasize the role they have to fulfil in the world.

Bibliografia:

Aguilar, R.M. (2001). La prevención de la salud en la antigüedad: Plutarco y Galeno. W: A. Pérez Jiménez, F. Casadesús Bordoy (red.), *Estudios sobre Plutarco. Misticismo y religiones místicas en la obra de Plutarco, Actas del VII Simposio Español Sobre Plutarco*, Palma de Mallorca, 2-4 de noviembre 2000 (461-472). Madrid: Ediciones Clásicas.

Amar, Z. (1998). The Production of Salt and Sulphur from the Dead Sea Region in the Tenth Century According to At-Tamimi. *Palestine Exploration Quarterly* 130, 3-7.

Averbeck, R.E. (2003). Sacrifices and Offerings. W: T.D. Alexander, D.W. Baker (red.), *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch* (706-732). Downers Grove [IL]: InterVarsity Press.

Barry, J. D. i in. (2012, 2016). *Faithlife Study Bible*. Billingham [WA]: Lexham Press (Verbum 10.1).

Berlin, A., Brettler, M.Z., Fishbane, M. (2004). *The Jewish Study Bible*. Oxford: Oxford University Press.

Beuken, W. (2000). *Isaiah II*. (Historical Commentary on the Old Testament, t. II/2). Leuven: Peeters.

Bloch, M.R. (1971). The Roman Limes – A Fortified Line for the Taxation and Protection of the Salt Trade? W: S. Applebaum (red.), *The Proceedings of the Seventh International Congress of Roman Frontier Studies Held at Tel Aviv 1967* (186-190). Tel Aviv: Students' Organization of Tel Aviv University.

Briks, P. (2016). Ślady żeglugi po Morzu Martwym w tekstach antycznych (IV BC – II AC). *Studia Marittima* XXIX, 43-61.

Burton, K.A. (2000) Salt. W: D.N. Freedman, A.C. Myers, A.B. Beck (red.), *Eerdmans Dictionary of the Bible* (1153). Grand Rapids [MI]: W.B. Eerdmans.

Byrne, R. (2000). Valley of Salt. W: D.N. Freedman, A.C. Myers, A.B. Beck (red.), *Eerdmans Dictionary of the Bible* (1153). Grand Rapids [MI]: W.B. Eerdmans.

Canaan, T. (1929). *Dämonenglaube im Land der Bibel*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Collins, J.J. (2001). The Wisdom of Jesus Son of Sirach. W: J. Barton, J. Muddiman (red.), *The Oxford Bible Commentary* (667-698). Oxford: Oxford University Press.

De Carlo, F. (2016). *Vangelo secondo Matteo*. (I Libri biblici. Nuovo Testamento, t. 1). Milano: Paoline.

Deiana, G. (2005). *Levitico*. (I Libri biblici. Primo Testamento, t. 3). Milano: Paoline.

Eising, H. (2005). מֶלַח. W: G.J. Botterweck, H. Ringgreen, H.J. Fabry (red.), *Grande lessico dell'Antico Testamento*, t. 5 (kol. 78-82). Brescia: Paideia.

Fensham, F.C. (1962). Salt as Curse in the Old Testament and the Ancient Near East. *The Biblical Archeologist* 25, 48-50.

Forstner, D. (1990). *Świat Symboliki Chrześcijańskiej*. Warszawa: Pax.

Frumkin, A., Magaritz, M., Carmi I., Zak I. (1991). The Holocene climatic record of the salt caves of Mount Sedom, Israel. *The Holocene* 1, 191-200.

Goldstein, J.A. (1976). *I Maccabees* (The Anchor Bible, t. 41). Garden City [NY]: Doubleday & Company.

Gray, J. (1964). *I and II Kings. A Commentary* (Old Testament Commentary). London: SCM Press.

Hahn, S. (2009). Salt. W: S. Hahn (red.), *Catholic Bible Commentary* (804). New York: Doubleday.

Hamilton, V.P. (2009). מֶלַח. W: W.A. VanGemeren (red.), *New International Dictionary of the Old Testament Theology and Exegesis*, t. 2 (947-948). Grand Rapids [MI]: Zondervan Publishing House.

Honeyman, A.M. (1953). The Salting of Shechem. *Vetus Testamentum* 3, 192-195.

Hurowitz, V. (1987). Salted Incense: Exodus 30, 35. *Biblica* 68, 178-194.

Jamieson, R., Fausset, A.R., Brown, D. (2005). *Commentary Critical and Explanatory on the Whole Bible*, t. 1. Grand Rapids [MI]: Christian Classics Ethereal Library.

Jirku, A. (1914). *Materialien zur Volksreligion Israels*. Leipzig: A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung Werner Scholl.

Kalimi, I. (2000). City of Salt. W: D.N. Freedman, A.C. Myers, A.B. Beck (red.), *Eerdmans Dictionary of the Bible* (261). Grand Rapids [MI]: W.B. Eerdmans.

Kaswalder, P.A. (2010). *La Terra della Promessa*. Milano: Edizioni Terra Santa.

Kaswalder, P.A. (2002). *Onomastica biblica. Fonti scritte e ricerca archeologica*. Jerusalem: Franciscan Printing Press.

Kennedy, A.R.S., Smith, W.R. (1903). Salt. W: T.K. Cheyne, J.S. Sutherland Black (red.), *Encyclopaedia Biblica*, t. 4 (kol. 4247-4250). London: Adam and Charles Black.

Kidner, D. (1979). *Ezra and Nehemiah. An Introduction and Commentary* (The Tyndale Old Testament Commentaries, t. 12). Downers Grove [IL]: InterVarsity Press.

Klingbeil, M.G. (2005). Trade and Travel. W: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (red.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books* (961-962). Downers Grove [IL]: InterVarsity Press.

Koehler, L., Baumgartner, W. (1994). מִלֵּךְ. W: L. Koehler, W. Baumgartner (red.), *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (588). Leiden: Brill.

Kurlansky, M. (2002). *Salt: A World History*. New York [NY]: Walker and Co.

Latham, J.E. (1982). *The religious symbolism of salt*. Paris: Editions Beauchesne.

Leon-Dufour, X. (1994). Sól. W: X. Leon-Dufour (red.), *Słownik Teologii Biblijnej* (896-897). Poznań: Pallotinum.

Lund, J.A (2005). Aramaic Language. W: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (red.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books* (50-60). Downers Grove [IL]: InterVarsity Press.

Maas, F. (1990). טהר. W: E. Jenni, C. Westermann, *Dizionario Teologico dell'Antico Testamento*, t. 1 (kol. 561-565). Torino: Marietti.

McKenzie, S.L. (2005). History of Israel 4: Division of the Monarchy. W: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (red.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books* (452-458). Downers Grove [IL]: InterVarsity Press.

Meissner, B. (1925). *Babylonien und Assyrien*, t. II. Heidelberg: C. Winters.

Michelini, G. (2013). *Matteo. Introduzione, traduzione e commento*. (Nuova Versione della Bibbia dai testi antichi, t. 37). Cinisello Balsamo: San Paolo.

Minear, P.S. (2004). The Salt of the Earth. *Interpretation* 51, 31-41.

Muraoka, T. (2009). ἀλίζω. W: T. Muraoka (red.), *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (26). Louvain: Peeters.

Muraoka, T. (2009). ἄλς. W: T. Muraoka (red.), *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (29). Louvain: Peeters.

Murphy-O'Connor, J. (2008). *The Holy Land. An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*. Oxford: Oxford University Press.

Paczkowski, M.C. (2013). Metafora Soli w Biblii i literaturze wczesnochrześcijańskiej. *Vox Patrum* 33, 221-243.

Papieska Komisja Biblijna (2002). *Naród Żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej* (24 V 2001), R. Rubinkiewicz (tł.), Kielce: Verbum.

Powell, M.A. (2011). Salt Valley. W: M.A. Powell (red.), *The HarperCollins Bible Dictionary* (908). New York [NY]: HarperOne.

Pritchard, J.M. (1950). *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*. Princeton [NJ]: Princeton University Press.

Rappaport, U. (2001). I Maccabees. W: J. Barton, J. Muddiman (red.), *The Oxford Bible Commentary* (ss. 711-734). New York [NY]: Oxford University Press.

Rayburn II, R.H. (2016). Salt. W: J.D. Barry (red.), *The Lexham Bible*

Dictionary, Bellingham [WA]: Lexham Press (Verbum 10.1).

Reid, D.G. (2000). *Sacrifice and Temple Service*, W: C.A. Evans, S.E. Porter, *Dictionary of New Testament Background* (1036-1050). Downers Grove [IL]: InterVarsity Press.

Roberts, J.J.M. (2005). *Davidic Covenant*. W: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (red.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books* (204-211), Downers Grove [IL]: InterVarsity Press.

Rosik, M. (2007). *Judaizm u początków ery chrześcijańskiej*. Wrocław: TUM.

Rosik M. (2009). *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego*. Wrocław: TUM.

Ryken, L., Wilhoit, J.C., Longman III, T. (2010), *Minerały*. W: L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Słownik Symboliki Biblijnej* (524-527). Warszawa: Vocatio.

Ryken, L., Wilhoit, J.C., Longman III, T. (2010). *Sól*. W: L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Słownik Symboliki Biblijnej* (934-935). Warszawa: Vocatio.

Sarna, N.M. (1991). *Exodus. The JPS Torah Commentary*, Philadelphia [PA]: Jewish Publication Society.

Shelton, J. (1988). Notes on the Ptolemaic Salt Tax under Ptolemy III. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 71, 133-136.

Silva, M. (2014). ἅλας. W: M. Silva (red.), *New International Dictionary of the New Testament Theology and Exegesis*, t. 1 (215-220). Grand Rapids [MI]: Zondervan.

Snaith, J. (2003). *Sirach*. W: J.D.G. Dunn, J.W. Rogerson (red.), *Eerdmans Commentary on the Bible* (779-798). Grand Rapids [MI]: W.B. Eerdmans.

Stuart, D.K. (2006). *Exodus. The New American Commentary*, t. 2. Nashville [TN]: Broadman & Holman Publishers.

Szczepanowicz, B. (2014). *Geografia biblijna*. Kraków: WAM.

Tischler, N.M. (2006). *Salt*. W: N.M. Tischler (red.), *All Things in the Bible. An Encyclopedia of the Biblical World* (546-547). Westport [CT]: Greenwood Press.

Vroman, J.A. (1951). The Movement and Solution of Salt Bodies as Applied to Mount Sedom. *Israel Exploration Journal* 1, 187-191.

Walton, J.H., Matthews, V.H., Chavalas, M.W. (2000). *The IVP Bible Background Commentary. Old Testament*. Downers Grove [IL]: IVP Academic.

Wenham, G.J. (1979). *The Book of Leviticus. New International Commentary on the Old Testament*, t. 3. Grand Rapids [MI]: W.B. Eerdmans.

Yunker, R.W. (1992). *Valley of Salt*. W: D.N. Freedman (red.), *The Anchor Bible Dictionary*, t. 5 (907), New York [NY]: Doubleday.

Wykaz skrótów:

ABD	- <i>The Anchor Bible Dictionary</i>
AncB	- <i>The Anchor Bible</i>
BA	- <i>The Biblical Archeologist</i>
Bib	- <i>Biblica</i>
CBD	- <i>Catholic Bible Dictionary</i>
DNTB	- <i>Dictionary of New Testament Background</i>
DOTHB	- <i>Dictionary of the Old Testament: Historical Books</i>
DOTP	- <i>Dictionary of the Old Testament: Pentateuch</i>
DTAT	- <i>Dizionario Teologico dell'Antico Testamento</i>
ECB	- <i>Eerdmans Commentary on the Bible</i>
EDB	- <i>Eerdmans Dictionary of the Bible</i>
FSB	- <i>Faithlife Study Bible</i>
GLAT	- <i>Grande lessico dell'Antico Testamento</i>
HALOT	- <i>The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament</i>
HCBD11	- <i>The HarperCollins Bible Dictionary (2011)</i>
HCOT	- <i>Historical Commentary on the Old Testament</i>
Hol	- <i>The Holocene</i>
IEJ	- <i>Israel Exploration Journal</i>
JPSTC	- <i>The JPS Torah Commentary</i>
LBD	- <i>The Lexham Bible Dictionary</i>
LBNT	- <i>I Libri biblici. Nuovo Testamento</i>
LBPT	- <i>I libri biblici. Primo Testamento</i>
NAC	- <i>The New American Commentary</i>
NICOT	- <i>The New International Commentary on the Old Testament</i>
NIDNTTE	- <i>New International Dictionary of the New Testament Theology and Exegesis</i>
NIDOTTE	- <i>New International Dictionary of the Old Testament Theology and Exegesis</i>
NVBTA	- <i>Nuova Versione della Bibbia dai testi antichi</i>
OBC	- <i>The Oxford Bible Commentary</i>
OTC	- <i>Old Testament Commentary</i>
PEQ	- <i>Palestine Exploration Quarterly</i>
SM	- <i>Studia Marittima</i>

SSB	- <i>Słownik Symboliki Biblijnej</i>
STB	- <i>Słownik Teologii Biblijnej</i>
TOTC	- <i>The Tyndale Old Testament Commentaries</i>
VoxP	- <i>Vox Patrum</i>
VT	- <i>Vetus Testamentum</i>
ZPE	- <i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>